

Gyimesi Pálma

Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata

Tanulmányomban Szekfű Gyula és a vele mindvégig baráti viszonyban lévő protestáns egyháztörténész, Ifjabb Révész Imre kapcsolatát mutatom be.¹ Mindezt a körülmények felvázolása után, két szinten kívánom vizsgálni. Az első a konkrét munkák szintje. Ennek során mindenekelőtt azokra a legfontosabb pontokra szeretnék rámutatni, amelyek a két historikus konkrét szakmai/elvi kérdésekben való egyetértéséről tanúskodnak, hangsúlyozva, hogy ennek alapja elsősorban szellemtörténeti pozíciójukban keresendő. A vizsgálódás második szintjét pedig a tudományos, illetve intézményes kapcsolódási pontok képezik. A kérdés mélyebb vizsgálata már csak azért is fontos, mert a szellemtörténetről folytatott vitát általában szokás – meglehetősen leegyszerűsítve – pusztán katolikus-protestáns szembenállásként értelmezni. A protestáns Révész Imre Szekfű Gyula melletti kiállása viszont éppen ezt a képet árnyalja.

A két történész közti viszony mélyebb elemzésére az Egyetemi Könyvtár Kézirattárának Szekfű hagyatékában található Révész-levelek adtak lehetőséget, amelyek az 1929 és 1937 közötti időszakban születtek.²

¹ Ifjabb Révész Imréhez vö. BUCSAY Mihály: Révész Imre (1889-1967). *Theologiai Szemle* X, 1967/3-4, 83-86., Dr. BARCZA József: Révész Imre az egyháztörténész. *Református Egyház*, 1989/9, 210-213., Dr. KATHONA Géza: Emlékezés Révész Imrére, az egyháztörténetíróra. *Református Egyház*, 1967/7-8, 165-166., KOCSIS Elemér: Révész Imre, az egyházkormányzó. *Confessio* 13, 1989/3, 11-17., CZEGLÉDY Sándor: Révész Imre, az igehirdető. *Confessio* 13, 1989/3, 17-25., BARCZA József: Révész Imre az egyháztörténész. *Confessio* 13, 1989/3, 25-31., BARCZA József: Révész Imre életműve. *Theologiai Szemle* XXXII, 1989/4, 193-197., JUHÁSZ Géza: Révész Imre pályája. *Alföld* XVIII, 1967/5, 99-100., BALOGH István: Dr. Révész Imre (1889-1967). *Alföld* XVIII, 1967/4, 93-94., SZABÓ István: Révész Imre (1889-1967). *Magyar Tudomány*, LXXIV, 1967/1, 784-786.

² A levelek teljes szövegét ld. ERŐS Vilmos-GYIMESI Pálma: Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulához (1929-1937). In: *Lymbus*. Magyarságtudományi forrásközlemények. Budapest, 2009. 233-257. [Online: Elektronikus Periodika Archivum, http://epa.oszk.hu/01500/01500/00007/pdf/Lymbus_2009.pdf – 2012. február.] Sajnos Szekfű Gyula Révész Imréhez írott leveleinek vizsgálatára nincs lehetőség, mivel a Révész-hagyaték azon része, amely valószínűleg ezen leveleket is tartalmazza 2017-ig nem kutatható.

Írásomban én is erre a periódusra fókuszálok, mivel nagyjából ekkorra esik a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írt *Magyar történet* köteteinek, illetve Szekfű *Bethlen Gábor*³ című monográfiájának megjelenése, s az ezek kapcsán kibontakozó, a szellemtörténet létjogosultságáról folytatott vita. Ebben a kérdésben foglalt állást Ifjabb Révész Imre is, aki mind a nyilvánosság előtt, mind fentebb említett magánleveleiben egyértelműen Szekfűt támogató pozícióba helyezkedett. Tette mindezt elsősorban Szekfű legfőbb vitapartnerével, a *nemzeti romantikus iskolához* köthető Rugonfalvi Kiss Istvánnal és a vele azonosuló protestáns közvéleménnyel, azaz lényegében saját hitfeleivel szemben.

Mint ismeretes, 1929-ben, Bethlen Gábor halálának 300 éves évfordulója alkalmából jelent meg Szekfű Gyula monográfiája a protestáns fejedelemről, amelynek hatására egy, a „száműzött Rákóczi”-vitához hasonló polémia bontakozott ki. Ennek során, a munkával szembeni legélesebb kritikát a már említett protestáns történész, Rugonfalvi Kiss István fogalmazta meg, aki előbb a Protestáns Szemle hasábjain, majd egy saját pénzén kiadott munkájában (*Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának*) meglehetősen durva hangnemben és személyeskedések közepette támadta Szekfű írását.⁴ Rugonfalvi teljes mértékben elítélte a Szekfű által képviselt szellemtörténetet, amelyről úgy vélte, hogy az csupán a nemzeti hősök lejáratását és a történelem katolikus szellemben történő átértékelését teszi lehetővé. Ez mutatkozott meg szerinte többek között Szekfű „keleti magyar” – „nyugati magyar” politikai koncepciójában, illetve abban is, hogy a katolikus historikus tagadta, hogy Bethlen korában megvalósult volna a modern értelemben vett vallásszabadság.

A vitát Révész Imre kezdettől fogva figyelemmel kísérte, ahogyan az a Szekfűhöz intézett leveleiből egyértelműen kiderül. Ekkor azonban még nem tudott hozzászólni a kérdéshez egyéb elfoglaltságaira hivatkozva. Az első nyilvános fellépésére csupán 1931 májusában került sor, amikor egy a szellemtörténetről tartott budapesti előadásában kitért a Szekfűvel szemben

³ SZEKFŰ Gyula: *Bethlen Gábor*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1929.

⁴ Ehhez vö. RUGONFALVI Kiss István: Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. *Protestáns Szemle* XXXVIII, 1929/2, 123-132., illetve UŐ.: *Az átértékelt Bethlen Gábor*. Válaszul Szekfű Gyulának. 1929. október (magánkiadás). Ugyanez a munka megjelent az Attraktor Kiadónál is, s a továbbiakban erre a kiadásra hivatkozom, Rugonfalvi Kiss István: *Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának*. In: UŐ. *Bethlen Gábor*. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2008. 65-180., SZEKFŰ Gyula: *Kritika és terror I-II. Magyar Kultúra* XVI, 1929/6-7, 251-256, 300-305., illetve GYIMESI Pálma: *Szekfű Gyula és Debrecen*. Szakdolgozat. Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Történelmi Intézet, 2009. (kézirat) 12-24., illetve Gyimesi Pálma: *Debreceni színek a Bethlen Gábor-arcképhez*. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik*. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. Szerk. UJVÁRY Gábor. Ráció Kiadó, Budapest, 2011. 122-135.

megfogalmazott vádpontokra is, s védelmébe vette a katolikus historikust. Minderről a következőképpen számol be barátjának: „*Hidd el, hogy annak az előadásnak megtartása az én számomra is jelentett akkora felszabadulást, amekkorát a Tiédre. Amióta Bethlen-könyved, meg a Magyar Történetbeli köteteid megjelentek, folyton növekvő, erkölcsileg is rettenetesen nyomasztó súllyal nehezült rám annak a látása, hogy református atyámfiak táborában egyre erősödik egy olyan irányzat, amely Téged, Hóman Bálinttal és még jó egynéhány komoly emberrel együtt, egyszerűen ultramontán bérencnek állít be s becsületes és értékes, nehéz munkátokat útszéli pamfletirodalomként értékeli.*”⁵ Szeretném hangsúlyozni, hogy a beszéd megtartása már önmagában is elvi állásfoglalásként értelmezhető, ugyanis apropója a Hóman Bálint által szerkesztett *A magyar történetírás új útjai* című kötet volt, amely a szellemtörténet programadó munkájaként is értelmezhető, s amelyben Révész Imre *Egyháztörténelem* címmel tanulmányt is írt.⁶

Fontos megjegyezni azt is, hogy Révész már korábban, a „száműzött Rákóczi”-vita idején is Szekfűt támogató álláspontra helyezkedett a *Protestáns Szemle* hasábjain.⁷ Mindezt maga Révész több írásában is megemlíti, illetve Szekfűhöz intézett egyik levelében is utalást tesz erre: „*már mint egész gyerekeMBER, a Rákóczi-hajza idején is föl mertem melletted szólalni.*”⁸ Mindenképpen ki kell emelni, hogy Révész mostani, illetve 1914-es állásfoglalása között kontinuitás figyelhető meg. Révész ugyanis már ekkor szellemtörténeti álláspontot képviselt, amit többek között 1913-as magántanári értekezése (*A tudományos egyháztörténetírás*) is alátámaszt.⁹ Illetve döntő szerepe van annak, hogy a protestáns historikus már ekkor is kifejezetten módszertani alapon vette védelmébe Szekfű Gyulát, s utasította el azt az ellene indított hajszát, amely a tudományos kérdések vizsgálata helyett pusztán érzelmi alapon ítélte el fiatal kollégáját. Meggyőződése szerint ugyanis Rákóczi megítélése kizárólag tudományos vita tárgyát képezheti. Éppen a nemzeti érzés okán tartotta fontosnak, hogy a kérdésben a döntő szó a tudományé legyen, ezzel elhatárolva magát a *nemzeti romantikus* történetírói irányzattól.¹⁰ Véleménye

⁵ Révész Imre levele Szekfű Gyulához. Debrecen, 1931. május 13. Egyetemi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban EKK) G628/2., illetve ERŐS Vilmos-GYIMESI Pálma: *Ifjabb Révész Imre levelei...*, i. m. 240-241.

⁶ Révész Imre: *Egyháztörténelem*. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. HÓMAN Bálint, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1931. 141-182.

⁷ Révész Imre: *A száműzött Rákóczi*. *Protestáns Szemle* XXVI, 1914, 301-304.

⁸ Révész Imre levele Szekfű Gyulához. Debrecen, 1931. május 13. EKK G628/2., ill. ERŐS Vilmos-GYIMESI Pálma: *Ifjabb Révész Imre levelei...*, i. m. 241.

⁹ RÉVÉSZ Imre: *A tudományos egyháztörténetírás*. Stief Nyomda, Kolozsvár, 1913.

¹⁰ Révész Imre: *A száműzött...*, i. m. 301.

szerint, ahogyan arra Szekfű Gyulának is utal, 1929-ben is ugyanez a jelenség figyelhető meg a Bethlen Gáborról festett új kép megítélésével kapcsolatban.¹¹

Révészt fentebb említett 1931-es előadása után a protestáns közvélemény teljes mértékben azonosította Szekfű Gyulával, s egy lejárató kampány is indult ellene a *Kálvinista Szemle* hasábjain.¹² Ennek elsősorban az az oka, hogy Révész éppen Rugonfalvi Kiss Istvánnal szemben fogalmazott meg negatív kritikát, akinek álláspontja ekkorra egyértelműen elfogadottá vált a protestánsok körében. A vita helyszíne már önmagában elvi jelentőséggel bír, ugyanis a Bethlen monográfiával szembeni legelső negatív kritikák is a *Kálvinista Szemlében* jelentek meg. Az 1929-ben *Alvinczi Péter* által megfogalmazott bírálathoz hasonlóan¹³ – amely Szekfű legnagyobb hibáját abban látta, hogy túlságosan ragaszkodott a „nyugati magyar” történelemszemléletéhez, s nem tudta levétközni katolikus voltát, így hiteltelen képet festett a nagy protestáns fejedelemről – Révész legerélyesebb bírálója s egyben a vita kirobbantója, *Varga Sándor*¹⁴ is pusztán katolikus szempontok érvényesítését szolgáló és a protestáns érdekeket sértő eszközt látott a szellemtörténeti módszerben és Szekfű munkáiban. Ebből kiindulva pedig elfogadhatatlannak tartotta Révész Rugonfalvival szemben megfogalmazott Szekfű melletti kiállítását, amely éppen a katolikus történész objektivitását és felekezeti elfogulatlanságát hangsúlyozta. *„Megdöböntő volt azonban a professzor úrnak az a kísérlete, amely pedig előadásának gerincévé nőtte ki magát, hogy a Szekfű-Rugonfalvi Kiss vitát ez előadás keretében az előbbi javára s az utóbbi megbélyegzésével zárja le. Ha csak védeni próbálta volna a senki által kétségbe nem vont tudományos kartársát, Szekfűt, ha indokoltan és példákkal illusztrálva mutatta volna be az ő szerinte magasan álló és elfogulatlan értékítéleteit, bizonyára minden komoly hallgatója tiszteletteljes*

¹¹ Révész Imre levele Szekfű Gyulához. Debrecen, 1929. május 7. EKK G628/1., ill. ERŐS Vilmos-GYIMESI Pálma: *Ifjabb Révész Imre levelei...*, i. m. 240.

¹² Révész előadása 1931. május 5-én hangzott el a budapesti Református Theológiai Akadémia dísztermében. Az eseményt a Református Figyelő előadássorozatának keretében tartották. Az előadás kapcsán egy polémia bontakozott ki a Kálvinista Szemle és a Révészt védő Református Figyelő hasábjain. Ehhez vö. VARGA Sándor: Egy szomorú előadás. *Kálvinista Szemle* XII, (1931. május 9.) 19, vezércikk, EÖRI Szabó Dezső: Révész Imre és Szekfű Gyula. – Reflexiók Varga Sándor cikkéhez. – *Kálvinista Szemle* XII, (1931. május 16.) 20, 165., RÉVÉSZ Imre: „Egy szomorú előadás.” – Dr. Révész Imre nyilatkozata. – *Kálvinista Szemle* XII, (1931. május 16.) 20, 166-167., ugyanez megjelent a Református Figyelőben is RÉVÉSZ Imre: Nyilatkozat. *Református Figyelő* IV, (1931. május 16.) 20, 231-232., VARGA Sándor: Nyilatkozatok címszó alatt. *Kálvinista Szemle* XII, (1931. május 23.) 21, 172., Dr. VICTOR János: Rosszból is jön ki jó. *Református Figyelő* IV, (1931. június 13.) 24, 283-284.

¹³ ALVINCZI Péter: Bethlen Gábor-új megvilágításban. I-II. *Kálvinista Szemle* X, 1929/5-6, 39-40., 47-48.

¹⁴ VARGA Sándor: *Egy szomorú...*, i. m.

elismerésére tarthatott volna számot. Ő azonban messze tovább ment. Bizonyítás nélkül hangos és kemény ítéletet hirdetett, mely szerint a XVI. századi protestantizmus benső értékét, elterjedésének való körülményeit, csak úgy mint Bethlen Gábor nagyszerű emberi alakját senki olyan híven és igazán, senki a protestantizmusra annyira értékesen meg nem rajzolta, mint épen Szekfű Gyula.”¹⁵ (Kiemelés az eredeti szövegben – Gy. P.) Már ebből az idézetből is világosan kiderül, hogy a Révész kritizálók egyértelműen a nemzeti romantikus/protestáns liberális-nacionalista történetiszemlélet képviselőinek táborát erősítik. A fentebbiek mellett jól illusztrálják mindezt az általuk használt kifejezések is. *Eőri Szabó Dezső*¹⁶ például írásában *magyar nemzeti génuszt* emleget, illetve Rugonfalvi mintájára állandó elemként szerepel nála (és Varga Sándornál is) a történelmi átértékelés és az átértékelt történetírás kifejezések használata.

Révész az őt ért vádakra egy *Nyilatkozatban* válaszolt,¹⁷ valamint még ugyanebben az évben – azaz 1931-ben – számos tanulmányt publikált a szellemtörténet kérdésével kapcsolatban különböző protestáns folyóiratokban. Ezen írások egyben a korábbi történetírói irányzatokkal, így a nemzeti romantikus történetiszemlélettel való tudatos szembefordulásként is értékelhetők. Ide sorolható például *A történettudomány új útjai és a protestantizmus*¹⁸, *Pompéry Aurél Irányzatos-e a magyar protestáns egyháztörténetírás?*¹⁹ című könyvről írott recenziója vagy *Az átértékelt történetírás*²⁰ című írása is. Az ezekben vizsgált kérdéseket két csoportra bonthatjuk. Az egyik csoportot azok alkotják, amelyek magával a szellemtörténeti módszerrel foglalkoznak, a másikat pedig azok, amelyekben Révész a Szekfű-munkákkal kapcsolatos konkrét kérdésekben foglal állást. A következőkben ezeket a problémaköröket vizsgálom meg részletesebben.

Révész fent említett tanulmányaiban a szellemtörténet általános jellemzőit a nyugati történetfilozófusokhoz *Dilthey*hez, *Windelband*hoz és *Rickert*hez hasonlóan határozza meg. Azaz elsősorban a szellemtörténet *hermeneutikus* jellegét emeli ki, tehát a megértésre való törekvést, amelyet Révész a tudományos történetírás elsődleges feladatának tekint. Ebből következően a nemzeti romantikus történetírói irányzattal szemben, a szellemtörténész munkája nem merül ki a pusztá adatokat/tényeket felsoroló politikai eseménytörténetben,

¹⁵ Uo. 1.

¹⁶ EŐRI SZABÓ DEZSŐ: Révész Imre és Szekfű Gyula..., *i. m.*

¹⁷ RÉVÉSZ IMRE: „Egy szomorú előadás”..., *i. m.*: ugyanez RÉVÉSZ IMRE: Nyilatkozat..., *i. m.*:

¹⁸ RÉVÉSZ IMRE: A történettudomány új útjai és a protestantizmus. *Protestáns Szemle* XL, 1931, 507.

¹⁹ RÉVÉSZ IMRE: Irányzatos-e a magyar protestáns történetírás? *Protestáns Szemle* XL, 1931, 307. Vö. ehhez POMPÉRY AURÉL: *Irányzatos-e a magyar protestáns történetírás*. I. Budapest, 1930.

²⁰ RÉVÉSZ IMRE: Az átértékelt történetírás. *Protestáns Taniügyi Szemle* V, 1931/1, 316-320.

hanem – s ez a szellemtörténet következő jellegzetessége –, mindig egy *átfogó kép* kialakítására törekszik, azaz szintetikus igényű. Mindez Révész szerint abban nyilvánul meg, hogy a szellemtörténet a kultúra egészének vizsgálatára törekszik, azaz a politikátörténet mellett a gazdaság, a társadalom, a művészetek vagy a vallás kérdéseit is vizsgálja. Ebben pedig központi szerepe van a történelem egyes korszakaiban megvalósuló *(érték)eszméknek*. Révész szerint ugyanis „*a szellemtörténeti módszer pedig a szerves egységbe foglaló, tehát egyedül tudományos történetiszemlélet érdekében azt követeli, hogy meg kell keresni és meg kell érteni minden egyes történeti korszak sajátos szellemi életét és abból vezetni le és értelmezni ama korszak minden egyes történeti életnyilvánulását.*”²¹ Tehát a szellemtörténet minden korszakot saját korából igyekszik kibontani és értelmezni. Révész szerint, ennek okán a szellemtörténeti szempontok alkalmazásával valósítható meg a lehető legtárgyilagosabb történetírás, ez ugyanis kizárja azt, hogy a történész a jelen érdekei szempontjából értékelje a múltat, ahogyan azt például a *konzervatív-liberális nacionalizmus* is teszi.²²

Révész az általános jellemzők mellett kitért a „*történelmi átértékelés*” kérdésére is, amely a szellemtörténeti módszer szélesebb körben elterjedt negatív hangvételű jelszavává vált. Elég itt csak Rugonfalvi munkájának címére, *Az átértékelt Bethlen Gábor*-ra gondolnunk. Révész alapvetően elhibázottnak tartotta ezt az elnevezést és helyette a *revízió* szó használatát javasolta, amelynek nincs negatív áthallása, és sokkal kevésbé félreérthető.²³ Révész szellemtörténeti revízión nem az újabb források napvilágra kerüléséből adódó, a korábbtól eltérő kép kialakítását érti, és nem is a Rugonfalvi által hangoztatott katolikus szempontú átértékelést, amely a nemzet nagy eszményképeinek lejáratásával jár, hanem azt, amikor egy személy, egy intézmény vagy egy eszme egész történeti jelentőségének megállapítására kerül sor. Ennek során a történész az egyes történeti alkotásokat nem kiragadva és elszigetelve vizsgálja, hanem a korban ható más tényezőkkel kölcsönhatásban. Révész szerint ilyen típusú revízióra szorul pl. a történelmi materializmus egyoldalú nézőpontja vagy a Carlyle-féle hőskultusz történetírása, de ide sorolta a katolicizmus és a protestantizmus „*egyetemes történeti jelentőségének... felekezeti egyoldalúság alapján való túlértelmezésé-*”t is.²⁴

Révész mindezek mellett külön kitért a szellemtörténet és a protestantizmus összeegyeztethetőségének kérdésére is. Olyannyira nem látott a kettő között

²¹ RÉVÉSZ Imre: *A történettudomány új útjai...*, i. m. 509.

²² Uo. 511-512.

²³ Uo. 512-515.

²⁴ Uo. 514.

ellentmondást, hogy ő maga egyenesen református vallásosságából vezette le szellemtörténeti beállítódását, és annak létjogosultságát a protestáns történetírásban. Erről vall egyik Szekfűhöz intézett levelében is: „*Én nagyon kemény és meggyőződéses református keresztyén ember vagyok. Éppen predesztinációhitemnél, abszolút kegyelmi vallásosságomnál és eszkatologikus Istenországvárásomnál fogva látom nagyon jól minden történetnek és minden történetinek teljesen kérdéses, relatív és állandó krízisben álló mivoltát. Ezért merek a történettel szemben elfogulatlan lenni, ezért merem minden intézményes földi egyház abszolút értékét – a magamét legelöl – kétségbevonni, és ezért tudok szabadon kapcsolódni minden olyan lélekkel, amelyikben (ha talán nagyon eltérő formák közt is) megérezni ugyanazt a szellemet, az Igazság áhítatának, a minden földi dolgok relatív értékelésének egy Földfelettség szomjúhozásának szellemét.*”²⁵ (Aláhúzás az eredeti szövegben – Gy. P.)

Révész fentebbi gondolatainak bővebb kifejtését adja *Református történetiszemlélet* című tanulmányában.²⁶ Ebben hangsúlyozza, hogy Kálvin predestinatio-tanából egyenesen következik, hogy mivel a végső ítélet Isten kezében van, ezért mások tetteinek emberek általi megítélése csupán viszonylagos értékűnek tekinthető. Ennek alapján Révész teljes mértékben elutasította a moralizáló és erkölcsbíró szerepében tetszelgő, valamint a politikai és vallásfelekezeti színezetű történetírást. Szintén Kálvin tanítása alapján, miszerint az ember élete minden területén végezhet Istennek tetsző munkát, vélte úgy, hogy a történeti életnek nincs olyan ága, amely a másiknál értékesebb lenne. Így nem tett értékrendbeli különbséget a politika-, a gazdaság- vagy a társadalomtörténet között. Ebből fakadóan kötelezte el magát a szellemtörténeti álláspont mellett, mivel egyedül ezt a módszert tartotta alkalmasnak az általa elvárt szintetikus történetiszemlélet megvalósítására, és az emberi élet minden területére érvényesíthetőnek.²⁷

Révész tehát nem hogy összeegyeztethetetlennek, hanem egyenesen kötelező érvényűnek ítélte meg az általa modernnek tekintett szellemtörténeti módszer alkalmazását a protestáns történetíráson belül. Sőt, egyedül ezzel vélte megvalósíthatónak a lehető legobjektívabb és ezáltal felekezetiileg is elfogulatlan történetírást. Erre pedig éppen a katolikus Szekfű Gyula munkái szolgálták számára pozitív például. Egyik levelében így ír erről barátjának: „*talán buzgó és*

²⁵ Révész Imre levele Szekfű Gyulához. Debrecen, 1931. május 13. EKK G628/2., ill. ERŐS Vilmos-GYIMESI Pálma: *Ifjabb Révész Imre levelei...*, i. m. 242.

²⁶ Révész Imre: Református történetiszemlélet. In: *Magyar református önismereti olvasókönyv*. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából. Szerk. NÉMETH Pál. Kálvin Kiadó, Budapest, 1997. 207-219.

²⁷ Uo. 217-218.

hangos hitsorosaimat is megtaníthatnám arra, hogy a protestantizmusnak az elfogulatlan tudomány akkor sem lehet ellensége, hogy ha azt „pápista” ember csinálja. Ó istenem, hogy nálunk még ezt tanítani kell!!! Hogy ez nem értetődik régesrégén magától!”²⁸

Révész a fentiekben vázolt elméleti meggyőződése okán a Szekfű-munkákkal kapcsolatos konkrét kérdésekben is állást foglalt. Egyháztörténész lévén azonban csak az egyháztörténeti vonatkozású kérdésekhez szól hozzá, s nem tért ki például Szekfű barokk-koncepciójának értékelésére. A Révész által érintett kérdéseket három nagy problémakör köré lehet csoportosítani. Ezek a következők: Szekfű reformációról alkotott képe, Bethlen Gábor lelki alkata, valamint a vallásszabadság kérdése. Mielőtt azonban részletesen ismertetném ezeket, röviden ki kell térnem Szekfű „nyugati magyar” – „keleti magyar” koncepciójának értékelésére. Révész bár nyíltan nem foglalt állást ezen koncepció alkalmazhatósága kapcsán, ennek ellenére véleményem szerint, mint ideáltípus fogalmi szembeállítás és elemzési szempontot hallgatólagosan elfogadta. Erre következtethetünk a kérdéssel kapcsolatos ezen megjegyzéséből: *„Mint ahogyan lehet vitatkozni általában ama bizonyos »nagy magyar« és »kismagyar« politikai történeftörfogás szembeállításának jogosultságáról és határaitól, noha itt nem méltányos elfelejteni, hogy ez a szembeállítás az illető történetíró részéről végkép nem jelent egyoldalú pártállásfoglalást: hiszen – amint maga mondja – »a magyar történetet emelkedett, igazi nacionalista szempontból tekintve csak e két történeti erő szintézisére lehet törekedni.«”²⁹* (Kiemelés az eredeti szövegben – Gy. P.)

Az egyháztörténeti vonatkozású kérdések közül elsőként a Szekfű reformációról alkotott képével kapcsolatos problémakört ismertetem. A Szekfű ellen protestáns oldalról érkező kritikák – ahogyan azt Révész hangsúlyozza – elsősorban azt kifogásolták, hogy a katolikus historikus a Magyar történet reformációra vonatkozó szakaszában meglehetősen negatív képet festett a reformációról. Szerintük ugyanis Szekfű a magyarországi protestantizmus keletkezését és elterjedését alapvetően materiális okokból eredeztette. Mégpedig az egyes nagybirtokosok hatalom- és birtokvágyából, amelynek érvényesítésére jó lehetőséget adott a katolikus egyház vallási valamint politikai hatalmának összeomlása Mohács után, illetve az egyházi vagyon szekularizációja.³⁰

Révész ezzel szemben úgy vélte, hogy a katolikus historikus azzal, hogy a szellemi motívumok mellett a materiális okokra is rámutatott, reális képet festett

²⁸ Révész Imre levele Szekfű Gyulához. Debrecen, 1929. május 7. EKK G628/1., ill. ERŐS Vilmos-GYIMESI Pálma: *Ifjabb Révész Imre levelei...*, i. m. 240.

²⁹ RÉVÉSZ Imre: *A történettudomány új útjai...*, i. m. 518.

³⁰ Uo. 516-517.

a reformáció terjedéséről. A kérdésben elfoglalt azonos álláspontjukat bizonyítja, hogy *A magyarországi protestantizmus történelme*³¹ című 1925-ben megjelent munkájában maga Révész is azt hangsúlyozza, hogy a reformáció elterjedésében a földesúri hatalomnak meghatározó szerepe volt. Szépen illusztrálják ezt a protestáns historikus következő sorai, amelyeket Szekfű is idéz munkájában.³² „*A csak lelki hatalommal rendelkező reformátoroknak a városi magistratusok és a nagy földesurak adták meg a szükséges jogi, erkölcsi és anyagi védelmet, illetőleg támogatást. Enélkül semmi esetre sem tudott volna oly rövid idő alatt akkora nagy területeken meghonosulni Magyarországon a reformáció... A városi és főnemesi nagy pártfogók társadalmi tekintélye, jogi és gazdasági súlya magától értetődőleg erősen befolyásolta a kispolgárság, a köznemesség és a jobbágyság elhatározását, mint minden egyéb terén az életnek, úgy a vallási kérdésben is.*”³³

Révész Szekfű felfogásának létjogosultságát a modern külföldi tudományos történeti munkák és magyar protestáns történészek azonos megállapításaival igyekezett igazolni. A protestáns historikus szerint ugyanis mindegyik már a korábbi magyarországi protestáns történetírók (pl. Debreczeni Ember Pál) is felhívták a figyelmet. De ezt támasztják alá a modern külföldi protestáns történetírás reformációtörténeti munkái is, amelyek sokkal erősebben hangsúlyozzák a világi hatalmasok meghatározó szerepét a reformációban. Révész szerint ezekhez képest szintiszta idealizmusnak tekinthető az, amit Szekfű írt a magyar reformáció kezdetéről és annak körülményeiről. Mindez ráadásul igaz is, ugyanis véleménye szerint a lelki tényezőknek sokkal nagyobb szerepük volt a magyar protestantizmus kezdeti időszakában, mint az egykorú skandináv vagy angliai reformációs mozgalmak esetében. Ebből következően Révész úgy vélte, hogy „*a XVI. század magyar életében a reformáció lelkét és a protestantizmus szellemi munkásságát magyar történetíró még oly mesterileg, annyi realitással, életeleveníssel és annyi mélységes tiszteletet sugárzó megértéssel nem helyezte el és nem festette meg, mint ahogyan elhelyezte és megfestette épp ez a kiközösített.*”³⁴

Révésznek a reformáció kapcsán elfoglalt a Szekfűével azonos álláspontját szépen illusztrálja továbbá az a tény is, hogy a protestáns historikus is – kifejezetten

³¹ RÉVÉSZ Imre: *A magyarországi protestantizmus történelme*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1925. (*A Magyar Történettudomány Kézikönyve*, III.4.)

³² HÓMAN Bálint-SZEKFI Gyula: *Magyar történet*. III. kötet. Írta SZEKFI Gyula. Maecenas, Budapest, 1990. (Az 1935-36 között az Egyetemi Nyomda által megjelentetett kötetek reprint kiadása) 597.

³³ RÉVÉSZ Imre: *A magyarországi protestantizmus...*, i. m. 17.

³⁴ RÉVÉSZ Imre: *A történettudomány új útjai...*, i. m. 517.

a szellemtörténeti megközelítésre jellemzően – a reformáció *eszméiről* beszél. Valamint az is, hogy a reformáció magyarországi elterjedésében és az ellenreformáció megjelenésében mindketten Magyarország nyugat-európai kultúrához való tartozásának bizonyítékát látják. Szekfű véleménye szerint ugyanis „*a reformmozgalomnak és ellenhatásának minden egyes magyarra kiható eseményeit elsősorban hazánkon kívül született erők irányították, Magyarország és Nyugat egysége, felbonthatatlan kapcsolata talán sohasem volt annyira szemmel látható, külsőleg, a felszínen is érzékelhető, mint éppen e században...*”.³⁵ Más szavakkal, de lényegében ugyanezt fogalmazta meg Révész Imre is, amikor a magyar szellem európaiságának bizonyítékaként értékelte a magyarországi reformációt. „*Reformáció és ellenreformáció a Nyugat szellemi áramlatai voltak s így elkerülhetetlenül bele kellett jutnia sodrukba a magyarságnak is. Mind a kettő annak a nyugat- és középeurópai katolikus keresztyén lelkiségnek és művelődésnek a szülötte, amellyel a magyar szellem, európai életének második szakaszától fogva, egyre jobban át volt itatva. A magyar szellem európaiságából önként következett mind a reformációval, mind az ellenreformációval való megismerkedése s tevékeny részvétele azok harcaiban és alkotásaiban.*”³⁶

Szintén a kettejük közötti egyetértésről tanúskodik, hogy Szekfű *Magyar történetében* a protestáns egyházszervezet felépítésének bemutatásakor bizonyíthatóan elfogadta Révész *A magyarországi protestantizmus történelme* című munkájának vonatkozó megállapítását. Eszerint Magyarországon a 16. században nem alakult ki tisztán lutherinek vagy svájci típusúnak nevezhető egyházszervezet, hanem a kettő keveréke, egy ún. *vegyes típus* jött létre.³⁷

A reformáció megítélése mellett a Szekfű körüli viták másik neuralgikus pontját jelentette a történész – a korábbiaktól eltérő – Bethlen-képe is. Rugonfalvi Kiss István nemzeti romantikus történetszemléletéből fakadóan Szekfű Bethlen jellemrajzában a nacionalista érdekek megsértését és a protestáns fejedelem, mint „nemzeti hős” sárba rángatását látta. Véleménye szerint ugyanis a katolikus historikus Bethlen külpolitikai érdekeinek, valamint például merkantilista jellegű gazdaságpolitikájának bemutatásával úgy állította be a protestáns fejedelmet, mint akinek minden tétét „*az uralomvágy, az önzés, a hatalmi terjeszkedés*”³⁸ határozta meg. Ezzel elvitatva tőle többek között a

³⁵ HÓMAN Bálint-SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet. III. kötet...*, i. m. 228.

³⁶ Révész Imre: Reformáció és ellenreformáció. In: *Magyar Művelődéstörténet. III. kötet: A kereszténység védőbástyája*. Szerk. LUKINICH Imre. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1940. 409.

³⁷ RÉVÉSZ Imre: *A magyarországi protestantizmus...*, i. m. 24-25., illetve HÓMAN Bálint-SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet III. kötet...*, i. m.273.

³⁸ RUGONFALVI KISS István: *Az átértékelt Bethlen...*, i. m. 139.

magyar nemzet boldoggá tételének szándékát, valamint a vallásszabadság megteremtését Erdélyben.³⁹

Révész egyértelműen ezekkel a Rugonfalvi által megfogalmazott vádakkal, valamint az ezeket elfogadó protestáns táborral szállt szembe, amit a historikus következő sorai is alátámasztanak. *„Azután azt is sajnosan kevés kivétellel elhitte és most is hiszi a magyar protestáns nagyközönség, hogy ugyanez a magyar történetíró egy olyan könyvet írt Bethlen Gábor erdélyi fejedelemről, amelyben a magyar protestantizmus történetének ezt az egyik legnagyobb büszkeségét és minden idők egyik legnagyobb magyarját formálisan sárbarángatta: politikájának egyetlen igazi rugójául a hatalmi és vagyoni önzést tüntette föl, a magyar nemzeti egység ellenségének bélyegezte s a vallásosságában nem látott egyebet szinlelésnél és képmutatásnál, elannyira, hogy még szinte közmondásosan emlegetett vallási türelmességét is kétségbe merte vonni.”*⁴⁰ Révész a fentebbi nézetektől teljesen elhatárolta magát, s a Szekfű által rajzolt Bethlen-képet egyértelműen szellemtörténeti alapon – s a múltat a jelen érdekeinek megfelelően alakító liberális történetírást bírálva – vette védelmébe. Jól illusztrálja ezt Révész érvelési technikája is. A protestáns historikus ugyanis kifejezetten azokat az elemeket emeli ki Szekfű munkájában, amelyek a szellemtörténeti beállítódását bizonyítják. Ennek megfelelően Szekfű legnagyobb érdemét abban látja, hogy kísérletet tett Bethlen lelki alkatának bemutatására, s ennek során a liberális-nacionalista „hőskultusz” helyett – amelyet, ahogy korábban láttuk, egyenesen protestáns/református vallásosságából levezetve utasított el – a protestáns fejedelmet nem mindenek fölé helyezve, a történeti valóságtól elszigetelten vizsgálta, hanem saját korának szelleméből és uralkodó eszméiből kívánta megérteni. Ebből következően Révész a következő megállapítást tette: *„a Bethlen Gábor lelkülete és gondolkozása speciálisan evangéliumi protestáns, mégpedig egyenesen református, mégpedig tipikusan XVI-XVII. századi református vonásainak földérésére ez az egy, nem protestáns vallású historikus többet tett, mint mindazok a protestáns vallásúak, akik eladdig akár a világi, akár az egyházi történet szempontjából Bethlen Gáborral egyáltalán foglalkoztak – a mellett, hogy Bethlen Gábornak, az embernek és a keresztyénnek erkölcsi jellemtisztaságát is ragyogó vonásokkal, a történeti valóságnak mindenben megfelelően festette meg.”*⁴¹

Szintén a Bethlen-kép kapcsán került előtérbe az általam vizsgált utolsó nagy problémakör, az erdélyi vallásszabadság kérdése, amelyről 1934-ben a

³⁹ Vö.: RUGONFALVI KISS István: Szekfű Gyula: *Bethlen...*, i.m. illetve Uő.: *Az átértékelt Bethlen...*, i.m.

⁴⁰ RÉVÉSZ Imre: *A történettudomány új útjai...*, i. m. 518.

⁴¹ Uo. 518.

Protestáns Szemlében egy külön vita is kialakult.⁴² Révész, a kérdésben elfoglalt álláspontja okán a későbbiekben Szekfű elsődleges hivatkozási pontjává vált, többek között *Mályusz Elemérrel* folytatott polémiaja során is.⁴³

Protestáns körökben általánosan elfogadottá vált Rugonfalvi Kiss István azon nézete, miszerint egész Európában egyedülálló módon, Erdélyben már a 17. században, Bethlen Gábor fejedelemsége alatt megvalósult a vallásszabadság. A kérdést R. Kiss tisztán politikatörténeti alapon közelítette meg. Érvelése során ugyanis kizárólag Bethlen politikai intézkedéseit sorolta fel, amelyek közül a következőket emelte ki: az anabaptisták betelepítése, illetve a jezsuiták beengedése Erdélybe, katolikus kancellár kinevezése, a katolikus többségű területeken a protestánsok által kisajátított templomok visszaadása a katolikusoknak. Továbbá Bethlen Gábor 1629-ben kiadott armalisza, amely az erdélyi és Erdély-részi papok gyermekei számára – így tehát a katolikusok számára is – nemesi címet adományozott, hogy ne süllyedhessenek jobbagysorba.⁴⁴ A döntő érvet Rugonfalvi Erdély sajátos berendezkedésében

⁴² 1934-ben három tanulmány is megjelent a *Protestáns Szemlében*, amelyek egy-egy részproblémát vizsgálva vontak le következtetéseket Erdély vallási helyzetével kapcsolatban. Asztalos Miklós Erdély iskolapolitikáját vizsgálva igyekezett kimutatni, hogy a 16-17. században meglehetősen nagyfokú vallási türelemről beszélhetünk ebben a tekintetben. (vö. ASZTALOS Miklós: A vallási türelem Erdély iskolapolitikájában. *Protestáns Szemle* XLIII, 1934/5, 259-264.) Rácz Lajos tanulmányában (vö. RÁ CZ Lajos: Vallási türelem Erdély- és Magyarországon. XVI-XVII. század. *Protestáns Szemle* XLIII, 1934/4, 198-204.) elfogadja, hogy a vizsgált korszakban még nem beszélhetünk sem elvi, sem modern értelemben vett vallásszabadságról, azonban szerinte ilyen értelmetlen is keresni. Úgy véli Szekfűnek és a vele egyetértő Balla Antalnak (a *Protestáns Szemlében* megjelent cikkek harmadik szerzője) arra kellene gondolnia, hogy hasonlóan a természethez, az erkölcsi világban is csak fokozatos átmenet során következhet be fejlődés. Az elvi vallásszabadság és tolerancia nem alakulhatott volna ki a 16-17. századi előzmények nélkül. Ebből következően arra a következtetésre jut, amelyre Rugonfalvi is, tudniillik hogy Szekfű célja Bethlen és Erdély türelmének lekicsinylésével nem más, mint a katolikusok türelmetlenségének elfedése. Szekfű Gyula válaszában (SZEKFŰ Gyula: Az erdélyi tolerancia körül. *Katholikus Szemle* 48, 1934, 660-668.) a nézeteit támogató protestáns történészek között Révész Imrét is megemlíti.

⁴³ Szekfű 1935-ös tanulmányában (SZEKFŰ Gyula: A vallási türelem és a hazai puritánizmus. *Theologia*, 1935, II. köt. 303-314.) Mályusz Elemér: A Rákóczi-kor társadalma (In: *Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves évfordulójára*. II. Szerk. LUKINICH Imre. Budapest, 1935. 23-68.) című írására reagálva hivatkozik Révész Imrére. Mályusz állítása szerint a 17. században már beszélhetünk vallási türelemről, azonban a 18. században, 1711 után egy antitoleráns katolikus törvényhozás jelent meg. Szekfű ezzel szemben Révész Imre 1934-es tanulmányának (RÉVÉ SZ Imre: A protestantizmus és a vallásszabadság. *Protestáns Szemle* XLIII, 1934, 473-481.) megállapításai alapján egyértelműen tisztázottnak vélte, hogy az úgynevezett ó-protestantizmus (Révésznél reformátori protestantizmus) Magyarországon is elutasította a vallási türelem gondolatát, s csupán a 18. század során, az új-protestantizmus (Révésznél nemreformátori protestantizmus) tette elvévé a toleranciát. A Szekfű-Mályusz vitához ld. ERŐ S Vilmos: *A Szekfű-Mályusz vita*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2000.

⁴⁴ Vö. RUGONFALVI Kiss István: *Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor*

vélte felfedezni, ugyanis a fejedelemség három nemzetre és négy felekezetre oszlott, amelyek szerinte csak a vallási türelem meglétével élhettek nyugodt életet.⁴⁵

Ezzel szemben Szekfű Gyula kifejezetten szellemtörténeti szempontból vezette le érvelését, ugyanis a politikai intézkedések helyett a korban megvalósuló *eszméket* állította a középpontba. Szekfű tézisének lényege ugyanis abban áll, hogy a 17. századi Erdély kapcsán nem beszélhetünk a modern értelemben vett vallásszabadságról, ugyanúgy, ahogy a többi nyugat-európai ország esetében sem, mivel a vallási türelem eszméjét csak a racionalizmus kora hozza majd magával.⁴⁶ Szekfű véleménye szerint a 16-17. század folyamán a vallás és a politika igen szorosan összefonódott. Ennek következtében az állam néha a vallási célok szolgálatába állt, de a legtöbbször az egyes uralkodók csupán politikai eszközként használták azt céljaik eléréséhez. Nem volt ez másként Bethlen esetében sem, aki vallásos érzületét sokszor külpolitikai sakkjátszmáihoz használta fel. Továbbá belpolitikai kérdésekben is az államra határozta meg lépéseit, és amennyiben az megkívánta, korlátozott mértékben hajlandó volt engedményeket tenni az egyes felekezetek irányába (pl. jezsuitákat emelt magas tisztségbe).⁴⁷ Szekfű tehát úgy vélte, hogy Erdélyben a vallásszabadság egy olyan specifikus esetről beszélhetünk, amely egy sajátos politikai berendezkedés következtében alakult ki, de ez nem azonosítható a modern értelemben vett vallásszabadsággal. Történetietlen is volna szerinte annak nevezni, hiszen a historikus nem vizsgálhat egyes jelenségeket elszigetelten a későbbiektől, jelen esetben a későbbi toleranciaformáktól.

Révész, bár Szekfűnek intézett 1937-es levele alapján úgy tűnik,⁴⁸ hogy az armalis kérdésében kész volt elfogadni Rugonfalvi álláspontját, összességében

armalisa. Debrecen, 1936. (*A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai*, 7/3.), illetve Uő.: Szekfű Gyula: *Bethlen... i. m. 131*.

⁴⁵ RUGONFALVI Kiss István: *Az átértékelt Bethlen... i. m. 153*.

⁴⁶ HÓMAN Bálint-SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet. III. kötet... i. m. 268-269*.

⁴⁷ SZEKFŰ Gyula: *Bethlen Gábor. Történelmi tanulmány*. Helikon, 1983. különösen 26., 177-179.

⁴⁸ „A napokban leszek bátor Neked megküldeni 2 füzetet. Az egyik a helybeli Tisza István Tudományos Társaság egy kiadványa. Szerzője R. Kiss István. Hála Istennek, végre – 8 év múltán – részánta magát arra, hogy konkrét tudományos kérdésvől is vitatkozik Veled. Persze, a reserentus most is kiüt a hangjából itt-ott, de végeredményben, azt hiszem, mégis örömd fog telni az írásában, mert egy konkrét kérdésben csakugyan világosságot derít. A füzet tartalmát kivonatosan felolvasta, ill. szabadelőadásban bemutatta a Társaság I. osztályában, amelynek én vagyok méltatlan elnöke. Gondolhatod, hogy éppen a Hozzád való viszonyomnál fogva is nagyban pártoltam, hogy a Társaság kiadja ezt a kis dolgozatát – mert ezzel is dokumentálni akartam (amit most már talán elhisz !), hogy annak idején nem az ellen volt kifogásom, hogy ő Téged bírálni mert (nagyon méltatlan barátod volnék, ha csalhatatlannak és bírálat fölött állónak tartanálak!), hanem az ellen volt kifogásom, hogy nem bírált, hanem kiabált és rügött. Mivel most már mégis más írral

mégis barátjának adott igazat. Ennek oka, hogy a protestáns historikus szintén a korban uralkodó *eszmék* vizsgálatával közelített a kérdéshez, egyértelműen elutasítva a pusztán politikatörténeti megközelítést. S a modern külföldi (elsősorban német) szakirodalomra hivatkozva vélte úgy, hogy Szekfűnél hitelesebb képet még protestáns történetíró sem festett Bethlen korának valláspolitikájáról.⁴⁹

Révész az erre vonatkozó nézeteit *A protestantizmus és a vallásszabadság* című tanulmányában fejtette ki legrészletesebben.⁵⁰ Ebben két típust különített el a protestantizmuson belül, amelyek lényegében weberi ideáltípusként is értelmezhetők. Az egyik az ún. *reformátori protestantizmus*, amelynek elvei leginkább a 16-17. század során voltak meghatározóak. Ez lényegében a Luther, Zwingli, Kálvin-féle iránynak felel meg, s fő jellemzője, hogy teljesen elutasítja a vallási tolerancia gondolatát. Mindezt Révész a magyar viszonyokra is érvényesnek tartotta és lefordította, amit jól illusztrál, hogy egy másik tanulmányában kiemelte, miszerint a protestáns Debreczeni Ember Pál Bethlen jellemzésekor kifejezetten „*dícséri benne a legalábbis bizonyos irányban megnyilvánult, tipikusan XVI-XVII. századi vallási türelmetlenséget.*”⁵¹ A másik az ún. *nemreformátori protestantizmus*, amely a 18-19. századra válik dominánssá. Ide sorolható többek között az anabaptizmus, az antitrinitarizmus, az independentizmus vagy a racionalizmus is. Ezen irányzatok mindegyike az egyént illetve a Szellemet állítja a középpontba, elvetve az Ige kizárólagos tekintélyét. Azaz itt már megjelenik egyfajta szubjektív-individualisztikus álláspont, amelynek köszönhetően Révész szerint ez a nemreformátori protestantizmus válik a vallásszabadság és a vallástürelmi eszmék melegágyává.⁵² Ennek egyes elemei már a 16. századtól felütötték a fejüket például Hollandiában, Angliában vagy Erdélyben, de érvényesülésüket, ahogy Révész fogalmaz „*kivételesen a politikai és társadalmi erők szerencsés játékának köszönhetik, amelyet egy, az egyoldalú vallási és egyházi nézőpontoktól már emancipálódni tudó »államraison«... szabályoz.*”⁵³ S az ekkor megjelenő eszmék valójában csak a 18. századtól váltak uralkodóvá, a felvilágosodás megjelenésével. Így Révész szerint sem beszélhetünk modern értelemben vett vallásszabadságról a szóban forgó korszakban.

kezdi kötni, érdemes, hogy meghallgattassék.” (Aláhúzás az eredeti szövegben – Gy. P.) Révész Imre levele Szekfű Gyulához. Debrecen, 1937. január 16. EKK G628/9., illetve Erős Vilmos-Gyimesi Pálma: *Ifjabb Révész Imre levelei...*, i. m. 249-250.

⁴⁹ RÉVÉSZ Imre: *A történettudomány új útjai...*, i. m. 518.

⁵⁰ RÉVÉSZ Imre: A protestantizmus és a vallásszabadság. *Protestáns Szemle* XLIII, 1934, 473-481.

⁵¹ RÉVÉSZ Imre: *A történettudomány új útjai...*, i. m. 521.

⁵² RÉVÉSZ Imre: *A protestantizmus és...*, i. m. 476-477.

⁵³ Uo. 478.

Mindebből világosan kitűnik, hogy Szekfűhöz hasonlóan a vallásszabadság meglétét a protestáns historikus sem valamiféle erdélyi vagy nemzeti géniuszból vezette le (ahogyan például Rugonfalvi), hanem a nyugat-európai egyetemes történeti fejlődésbe ágyazva saját korából kibontva, történeti módon értelmezte azt. Ezt igazolják Révész Imre következő sorai is: „*A mi nézetünk is az (ti. a Szekfűével azonos - Gy. P.), hogy a vallásszabadság modern eszméje meg a között a vallásszabadság között, amelyet a régi erdélyi törvényhozás létesített papíron és... a gyakorlatban, óriási eszmetörténeti közbevetetés vagy... Ez természetesen nem gátolhat meg bennünket abban, hogy még így is páratlan értékűnek, Európa-szerte egyedülállónak ne lássuk a régi erdélyi valláspolitikát. De ezt a valláspolitikát mi az egészen sajátos erdélyi politikai és társadalmi viszonyokból tudjuk csak leszármaztatni történelmileg megfogható módon, nem pedig abból a nagyon szépen hangzó, de történelmileg megfoghatatlan föltevésből... mintha az erdélyi lélek a priori türelmesebb lett volna, mint a vele egykorú magyarországi s egyéb nyugat- és középeurópai emberi lélek.*”⁵⁴ (Kiemelés tőlem - Gy. P.)

Véleményem szerint Révész Imre állásfoglalása a fentebb bemutatott problémakörökben egyértelműen a két historikus közötti szakmai/elvi egyetértésről tanúskodik. Azonban ez az egyetértés nem csak a konkrét munkák szintjén, hanem *intézményes szinten* is tetten érhető.

Ennek egyik legjelentősebb bizonyítéka, hogy Révész Imre 1932 és 1938 között rendszeresen publikált a Szekfű Gyula szerkesztésében megjelenő *Magyar Szemlében*. Amint az Révész Szekfűnek címzett leveleiből egyértelműen kiderül, a katolikus historikus már az általunk ismert első levélváltásuk előtt felkínálta a lehetőséget a publikálásra. A protestáns egyháztörténész ekkor még – ahogyan a Szekfű körül kialakult vitához sem tudott hozzászólni, úgy – ezt a felkérést sem tudta vállalni. Minderről 1929-es levelében így ír Szekfűnek: „*Kötelességemnek éreztem, megvallom, jól is esett mindezt őszintén föltárni Professzor Úr előtt, hogy valamivel honorálni tudjam azt a nagybecsű bizalmát és jóindulatát, mellyel csekély értékű, töredékes és a színvonalától lemaradt tudományos munkálkodásomat kísérni méltóztatik. Ezzel akartam magyarázatát adni annak is, hogy miért nem tudtam és tudok sem a Magyar Szemlébe ismételt nagyon megtisztelt felszólításaira, sem egyéb, hosszabb lélekzetű munkásságra vállalkozni.*”⁵⁵ 1932-től azonban szinte minden évben publikált egy-egy tanulmányt,⁵⁶ amelyre leveleiben is gyakran utalt Szekfűnek.

⁵⁴ RÉVÉSZ Imre: *Irányzatos-é...*, i. m. 307.

⁵⁵ Révész Imre levele Szekfű Gyulának. Debrecen, 1929. május 7. EKK G628/1., illetve ERŐS Vilmos-GYIMESI Pálma: *Ifjabb Révész Imre levelei...*, i. m. 239.

⁵⁶ Révésznek összesen nyolc írása jelent meg a *Magyar Szemlében* 1932 és 1942 között.

A folyóiratban közölt tanulmányaiban közös, hogy mindegyik protestáns egyháztörténeti vonatkozású volt és aktuális kérdéseket feszegetett. Elsődleges témájuk ugyanis a Németországban a Hitler hatalomra jutása következtében kialakult egyházi helyzet.⁵⁷ Az erről való információszerzésben Révész Imre egyik leveléből arra következtethetünk, hogy kint tartózkodó tanítványai lehettek segítségére. „A német dolgokat állandóan figyelemmel kísérem. A helyzet most már az, hogy ott kint tanuló tanítványaim magyar levélben sem mernek haza semmit megírni, mert a határon azt is átvizsgálják. Csak kerülő úton hallani szívszorító dolgokat. Mihelyt lesz annyi anyagom, hogy kitelik belőle egy cikkre való, megint kopogtatni fogok.”⁵⁸ (Aláhúzás az eredeti szövegben – Gy. P.)

Révész ezekben az írásaiban Szekfű Gyulához hasonlóan elutasítóan reagált a fasismusra és az annak nyomán megjelenő faji alapú történelemszemléletre is. A protestáns historikus ugyanis teljes mértékben elhatárolódott a faji szempontok érvényesítésétől a protestáns egyházban, s ezzel szemben annak történetileg kialakult autonómiáját és szabadságát hangoztatta. Ebből következően elfogadhatatlannak tartott minden olyan törekvést, amely a totális diktatúra és a vallás összeegyeztetésére irányult. Így az ezt képviselő Deutsche Christen nevű mozgalmat is, amely a „völkisch” gondolat követőjeként a hitlerizmus politikai és társadalomgazdasági elveit, azaz a nemzetiszocialista eszméket és jelszavakat akarta átültetni a protestáns vallás síkjába. Hogy a faji szempontú történetírást Révész egyenesen szellemtörténeti alapon utasította el, azt a Magyar Szemlében megjelent cikkei mellett egyértelműen bizonyítják a nemzetiszocialista eszméket képviselő német és magyar egyháztörténészek munkáiról írott recenziói is.⁵⁹

Azt, hogy Révész Imre egyértelműen a „Szekfű-körhöz” tartozott, a *Magyar Szemlében* való publikációi mellett alátámasztja számos egyéb írásának megjelenési helye is. 1925-ben ugyanis *A magyarországi protestantizmus történelme* című munkája a Hóman Bálint által szerkesztett *A magyar történettudomány kézikönyve* című sorozat egyik darabjaként látott napvilágot. Ahogyan arról korábban szó volt róla *Egyháztörténelem* című tanulmánya 1931-ben szintén egy Hóman által szerkesztett kiadványban, a szellemtörténet programadó kötetének is tekintett *A magyar történetírás új útjai* című kötetben

⁵⁷ RÉVÉSZ Imre: A német protestantizmus válsága a Hitler-uralom alatt. *Magyar Szemle*, 1933/XIX. köt. 3, 213-221. Uő.: Egyetemes értékek a német protestáns válságban. *Magyar Szemle*, XXII, 1934/3, 308-314., Uő.: Németség és protestantizmus. *Magyar Szemle*, XVIII, 1936, 143-150.

⁵⁸ RÉVÉSZ Imre levele Szekfű Gyulához. Debrecen, 1937. január 16. EKK G 628/9. ill. ERŐS Vilmos-GYIMESI Pálma: *Ifjabb Révész Imre levelei...*, i. m. 249.

⁵⁹ RÉVÉSZ Imre: *Széljegyzetek a kálvinizmus néhány legújabb értékeléséhez*. Debrecen, 1941. (A *Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai*, VIII. kötet, 5. füzet)

jelent meg. A legbeszédesebb azonban, hogy az 1932-ben publikált *A reformáció* című munkája a Magyar Szemle *Kincsestár* sorozatában került kiadásra.⁶⁰

Mindezek mellett az is megerősíti Révész Szekfűék csoportjához való kötődését, hogy a protestáns historikus minden bizonnyal Szekfű Gyula, illetve Hóman Bálint támogatásával nyerte el a két világháború közötti időszak egyik legrangosabb tudományos kitüntetésének számító Corvin-koszorút, amelynek egyébként maga Szekfű Gyula is a birtokosa volt.⁶¹

Annak ellenére, hogy a '30-as évek végétől Révész esetében nem találkozunk a korábbiakhoz hasonló, nyílt Szekfű melletti kiállással (sem a konkrét munkák, sem az intézmények szintjén), és nem ismerünk 1937 utáni Szekfű Gyulához intézett Révész-levelet, mégis bizonyítható, hogy a szakmai-baráti viszony egész életükben megmaradt közöttük. Igazolja ezt például az MTA Kézirattárában található két, Szekfű által írt képeslap, amelyekben egy személyes találkozó terve is szerepel.⁶² Közeli baráti viszonyukat jelzi továbbá, hogy Révész Imre mondott beszédet Szekfű Gyula temetésén, és írta meg a historikus nekrológját az *Akadémiai Értesítő* hasábjain.⁶³

A gondolatmenet és elemzés összegzéseként azt biztosan megállapíthatjuk, hogy Ifjabb Révész Imre a szellemtörténetben nem katolikus találmányt látott, hanem – ismerve kora nyugat-európai történeti irodalmát – egy modern történeti módszert, amelynek szempontjait a magyar protestáns történetírásban is érvényesítendőnek tartotta. Azaz a protestáns historikus egyértelműen szellemtörténeti elköteleződése okán, tehát módszertani szempontból állt ki a katolikus Szekfű Gyula mellett. Tudatosan szembefordulva a nemzeti romantikus történetírói irányzattal, amelynek képviselői – így Rugonfalvi Kiss István is – elméleti és módszertani képzettség híján nem voltak képesek ezen új nézőpontokkal szemben érdemi kritikát megfogalmazni, s ennek okán bírálataik a konkrét problémák vizsgálata helyett legtöbbször csupán durva személyeskedésben merültek ki.

Mindebből az is következik, hogy a szellemtörténetről folytatott vita indítóoka nem elsősorban a katolikus-protestáns ellentétben keresendő – hiszen, mint láthattuk Révész Imre példáján keresztül, a szellemtörténetnek (és

⁶⁰ RÉVÉSZ Imre: *A reformáció*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1932.

⁶¹ Minderre Révész Imre egyik Mályusz Elemérhez írott leveléből következtethetünk. „*A Corvin-dolgot – Orsós Ferenc szerint – állítólag Hóman és Szekfű barátainknak köszönhetem.*” Révész Imre levele Mályusz Elemérhez, Debrecen, 1935. február 17. (A kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található meg). A levelet Mályusz Elemér családjának engedélyével és Dr. Soós István szíves hozzájárulásával tekinthetem meg, amelyért ezúton is köszönetemet szeretném kifejezni. Révész Imre ezt a kitüntetést 1935-ben nyerte el.

⁶² Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára Ms5966/476-477.

⁶³ RÉVÉSZ Imre: Szekfű Gyula (1883-1955). *Akadémiai Értesítő*, 1955/LXII. köt. 513. 355-357.

Szekfűnek) voltak protestáns támogatói is – hanem inkább két történet szemlélet, tehát a szellemtörténet és a hagyományos, pusztán politikátörténeti szempontokat érvényesítő nemzeti-romantikus irányzat szembenállásában.

Révész Imre szellemtörténet melletti elköteleződése immár azt a vizsgálati kérdést veti fel, hogy hogyan alkalmazta a protestáns historikus mindezen szempontokat saját egyháztörténeti munkásságában.

Pálma Gyimesi

The Relationship of Gyula Szekfű and Imre Révész Jr

In this study I give an overview of the relationship of Gyula Szekfű and the Protestant church historian Imre Révész Jr, who was his friend to the very end. The deeper analysis of this issue is also important because of the fact that the discussion of *Geistesgeschichte* is interpreted generally – and in considerably simplified way – as a merely Catholic-Protestant opposition. However, the Protestant Imre Révész sticks up for the Catholic Gyula Szekfű, which is opposed to the widespread assumption.

At the end of the study I came to two conclusions. On the one hand Imre Révész thought *Geistesgeschichte* to be a modern historical method and because of his methodological commitment he supported Gyula Szekfű and he consciously turned against the representatives of the National Romantic School. On the other hand, the main reason of the discussion of *Geistesgeschichte* cannot principally be found in the opposition between the Catholics and Protestants but the contrast of two historical methods.